

Історичні студії

УДК 94 (477.7):930.25

ГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В АРХІВНИХ ЗБРАННЯХ

Філас Віктор

Метою публікації є вивчення структури корпусу візуальних джерел, що збереглися в архівних установах, висвітлення історії фондування, з'ясування їх авторського та кількісного представництва. На основі суцільної евристики та іконографічного і атрибуційного методів виявлено комплекс графічних джерел з історії Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст.

З'ясовано, що найбільш повні зібрання робіт з історії Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст. в архівах зафондовано у Національній бібліотеці Франції та Санкт-Петербурзькій філії архіву РАН. Трохи меншими є колекції архівних підрозділів бібліотек Гарвардського та Варшавського університетів, Державного Ермітажу та Державного архіву Російської Федерації. В архівних установах найбільше збереглися робіт авторства Ж. Мюнца, Ф. Дюбуа де Монпере, З. Волконської, С. Бєлічева. Поодинокі представлені твори К. Боссолі, А. Афанасьєва, О. ді Палдо, військових інженерів тощо.

Зазначається, що графічні джерела мають низький рівень експресії та естетичних установок. Натомість вони в переважній більшості вирізняються прагненням до схематизації у порівнянні з подібними графічними джерелами, що зберігаються у музеях. Загальний іконографічний аналіз дає можливість говорити про наявність інформаційного потенціалу цих графічних джерел для дослідження ключових елементів повсякдення населення Надпоріжжя, гірського Криму та Одеси.

Ключові слова: архівна установа, візуальне джерело, графіка, Північне Причорномор'я, фонд.

Живопис, графіка, скульптура та інші візуальні художні джерела завжди були об'єктами збереження різного роду музейних установ. Однак в силу різних причин художні візуальні джерела можуть бути і об'єктом зберігання архівних установ. Специфічна роль в культурному житті, а також матеріал і мета виконання творів живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва та інших предметів візуально-художнього характеру не роблять їх об'єктами архівного зберігання. Лише деякі роботи графічно-художнього характеру, визнані як візуальні джерела з домінуючою інформативною складовою над естетичним наповнення, відкладались в архівах. Дослідникам іноді важко зорієнтуватись у великому масиві архівної інформації у процесі

евристики саме таких візуальних джерел. Тому дана публікація претендує на актуальність з огляду на те, що в ній буде на прикладі Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст. розглянуто особливості відкладення візуальних художніх джерел в архівних установах.

Потрапляння подібних проблем в історіографічну площину мали випадковий та несистемний характер. На тлі більш «властивих» архівній роботі цілісних комплексів документів художнім візуаліям визначена стороння роль. Але ж подекуди з'являлись роботи, дотичні до нашого дослідження. Серед них слід відзначити каталог, виданий у 1982 р. С. Буджинською, присвячений колекції акварелей Ж. Мюнца з кабінету малюнків бібліотеки Варшавського університету [22]. В Україні у 2005 р. Державним архівом Одеської області було видано складений В. Алексеевою каталог планів, креслень, малюнків архітектурних споруд Одеси та міст Північного Причорномор'я, де присутні і деякі роботи К. Боссолі, А. Афанасьєва [5]. Окрім візуальної частини, каталог містить історію колекції. Графічні візуалії, що зберігались в архівах, були також об'єктами уваги І. Тункіної, С. Белові, А. Красножона, що актуалізували поодинокі матеріали в межах своїх наукових досліджень [7; 13; 14; 22]. Однак вищезазначені дослідження актуалізували лише частину всього загального корпусу графічних джерел. Тому більшість із цих джерел і досі залишається не оціненою дослідниками з причини як розпорошеності по фондах так і малочисельності по відношенню до інших архівних зібрань. Виходячи з вищезазначеного, метою публікації є вивчення структури корпусу візуальних джерел, що збереглися в архівних установах, з'ясування їх авторського та кількісного представництва, висвітлення історії їх фондування.

Твори графіки відрізняються від документальних і наративних джерел, які масово зберігаються в архівах, способом фіксації інформації. Проте вони близькі один до одного в техніко-технологічній площині здійснення фіксації інформації. Графіка як специфічний спосіб передачі візуальної інформації про оточуючий світ та історичну минувшину має свій набір «мовних» одиниць, якими виступають штрих, пляма, крапка та лінія. Їх комбінації формують умовну модель-образ дійсності так само, як комбінації літер формують текст, що фіксує інформацію про історичну реальність. Колір у графіці відіграє лише допоміжну роль.

Твори графіки за способом створення поділяються на унікальну графіку та тиражну графіку. До унікальної відносяться твори графіки, створені в одиничному екземплярі, до яких відносяться малюнок, акварель, аплікація тощо. Тиражна графіка являє собою твори, виконані за допомогою друкованих форм, з яких створюється в залежності від замовлення і техніки певна кількість екземплярів.

За особливостями техніко-технологічної мови фіксації історичної реальності тиражну графіку, де відображена історія Північного Причорномор'я, можна розподілити на ксилографію, гравюру та літографію.

Кожен з цих видів має свої особливості та можливості графічної фіксації, що може впливати на зміст, особливості та кількість візуальної інформації.

Графічні візуальні джерела, де відображена історія Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст., представлені досить обмежено в архівах та архівних зібраннях бібліотек і музеїв України, Росії, США, Франції. За кількісним представництвом візуальних джерел за тематикою нашого дослідження ці установи розподіляються на три групи.

До першої належать найбільш повні зібрання з Національної бібліотеки Франції та Санкт-Петербурзької філії архіву Російської академії наук.

У Національній бібліотеці Франції (Bibliothèque nationale de France – BNF) у Парижі – найбільшому зібранні франкомовної літератури у світі, заснованій у 1368 р., зберігається альбом із малюнками О. Раффе з його подорожі у складі демідовської експедиції 1837 р. Сюди також включено ескізні матеріали з подорожі до Іспанії у 1847 р. Альбом містить 176 ескізів різних форматів, з яких було зроблено літографії, що слугували ілюстраціями до видання подорожніх записок А. Демідова. Цей альбом було передано до бібліотеки дружиною та сином художника [26].

Іншим потужним зібранням з історії Північного Причорномор'я є Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук – СФА РАН), фонди якої містять рукописні матеріали подорожей Ф. Дюбуа де Монпере у Литву, на Кавказ та в Крим. Матеріали фонду склали документи, які було куплені Бібліотекою Академії наук у вдови Дюбуа де Монпере у 1903 р. Цей фонд у 1931 р. було передано з Кабінету інкунабулів Бібліотеки Академії Наук до Архіву Академії наук СРСР (зараз Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук) [1, 173]. У фонді зберігається щоденник, який Ф. де Монпере вів по дорозі з Невшатля до Кавказу, подорожні листи з Німеччини, невеличкі замітки. Тут присутні вісім пронумерованих зошитів, які містять листування з Риттером та іншими особами, а також велика кількість матеріалів, чорнових заміток і нарисів, що відносяться до Галичини, Подніпров'я, Криму, Кавказу, Литви та чорновий варіант з трохи зміненою структурою паризького видання подорожніх записок, яке вийшло у 1838–1843 рр. у 6 томах [24].

Окрім досить представницької текстової частини творчого спадку Ф. Дюбуа де Монпере, не менш значущим є його графічний науковий доробок. Цей доробок містить більш-менш закінчені малюнки, які ілюструють у першу чергу археологічні об'єкти, архітектурні споруди, геологічні особливості місцевості тощо. Територіально більшість цих малюнків відноситься до регіону Причорномор'я та Криму. Ця частина складається з двох розділів, які розбиті за хронологічним принципом: матеріали 1829–1831 рр. і 1831–1832 рр. [11; 12]. Один малюнок, де зображено Мангупський палац, входить до «Щоденника мандрів по Криму» [10].

Таким чином, у трьох справах фонду № 86 СФА РАН дотичним до нашого дослідження зберігається 46 малюнків, зроблених Ф. Дюбуа де Монпере.

Другу групу архівних установ та архівних підрозділів бібліотек і музеїв складають відносно повні зібрання. Вони не мають такого кількісного представництва, як зібрання першої групи, але містять майже всі зображення у вигляді графічних робіт окремих авторів. Ці джерела сконцентровано у бібліотеці Гарвардського університету, а також різних музейних установах Москви, Санкт-Петербурга, Варшави.

Бібліотека Гарвардського університету (Harvard Library – HL) зберігає найбільш повну колекцію документів, яка відноситься до життя композитора, поетеси, драматурга, княгині З. Волконської. Колекція документів потрапили до архіву у 1967 р. завдяки фонду Кілгура, який викупив ці документи у російського колекціонера-емігранта В. Лімермана та подарував їх бібліотеці. Фонд містить поезії, малюнки, листування, щоденники, які розбиті по 15 справах. Серед цих справ є два альбоми, які містять 5 малюнків олівцем і 7 акварелей, що репрезентують повсякдення Одеси у 1819 р. [27; 28].

Відділ письмових джерел московського Державного історичного музею (Отдел письменных источников Государственного исторического музея – ОПИ ГИМ) має на зберіганні понад 15 млн. листів унікальних документальних пам'яток. Значну частину зібрання складають приватні фонди та колекції. Серед цих матеріалів слід виділити фонд № 446 «Мальцев Потап Михайлович», який являє собою приватну колекцію старообрядця П. Мальцева (1852–1919 рр.), уродженця м. Балакова Самарської губернії. У 1928 р. документи було передано з сейфу комерційного банку І. Юнкера до архівного відділу музею. Фонд налічує 45 справ – книги, архівні документи та автографи XVIII–XIX ст. Серед цих справ зберігаються два альбоми акварелей архітектора, мандрівника та художника Ж. Мюнца.

Альбом меншого розміру, зафондований під назвою «Альбом Мюнца. Пейзажі подорожі і костюми України, Молдавії та Польщі» та озаглавлений Ж. Мюнцем як «Мальовнича подорож по Польщі», що містить в оригінальних ескізах види, виконані в продовж подорожі 1781–1783 рр. З 96 видів і 19 ескізів фігур у фарбах, які представляють типи та костюми молдаван, українців та ін., з поясненнями природно-історичними, політичними тощо, виконаними Ж. Мюнцем, тут міститься 6 малюнків Надпоріжжя та околиць [2]. Інша збірка графіки цього автора «Альбом Мюнца. Пейзажі Польщі» на листах удвічі більших за перший містить 35 малюнків. Поміж зображень Канева, Корсуня, районів Подністров'я в альбомі є і панорамні зображення Кременчука, Херсона, а також Ненасицького та Кодацького порогів [3].

Архівний підрозділ Державного Ермітажу (Отдел рукописей и документального фонда Государственного Эрмитажа – ОРДФ ГЭ) відображає науково-дослідницьку, експозиційну, експедиційну та просвітницьку діяльність із зберігання фондів. Всього у архіві Ермітажу у наявності 67 фон-

дів (44 000 одиниць зберігання), які ведуть свій облік з 1767 р. Увесь комплекс документів, що стосується діяльності Ермітажу, включено у п'ять основних фондів. Фонд №1. «Документи Імператорського (Державного) Ермітажу» (1767–2006 рр.) містить звіти про археологічні розкопки, які проводив Ермітаж або вони проводились іншими особами в інтересах цього музею. Переважна більшість ілюстративного матеріалу звітів має науково-прикладний характер. До таких відноситься і звіт про археологічні розкопки у Керчі, здійснені Г. Белічевим у 1846 р. Окрім цієї обов'язкової складової, звіт містить і видові малюнки Керчі, три види царського кургану з туристами та без них, а також інтер'єру храму Іоана Предтечі [16].

Один із найбільших центральних архівів Росії – Державний архів Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации – ГАРФ), у фондах якого налічується близько 6 мільйонів справ, особливе місце серед яких займають документи з історії Російської імперії, містить документи імператриці Олександри Федорівни, дружини Миколи I. Вони зосереджені у фондах рукописного відділення бібліотеки Зимового палацу (Ф. 728) та особистого фонду імператора (Ф. 672). Серед документів імператриці домінують її щоденники за 1811–1855 рр., записки за 1822–1860 рр., численні листування, а також альбоми малюнків, літографій і фотографій. В особистому фонді Миколи I (№ 672) зберігається шість альбомів Олександри Федорівни з малюнками як самої імператриці, так і її знайомих, друзів і родичів. Інтерес для теми нашого дослідження являє справа № 478 «Альбом малюнків імператриці Олександри Федорівни (інтер'єри палаців в Гатчині, Царському селі, на Єлагіному острові, в Красному селі), Воронцовського (Алупка, Крим), види Бахчисарая (місто і палац), Ай-Петрі (Крим)». Цей альбом датується 1836–1837 рр. У ньому 59 аркушів малюнків з яких 13 сюжетно мають відношення до Північного Причорномор'я [4].

Окрім цього, у персональному фонді теоретика анархізму та географо-дослідника Східної Азії, князя П. О. Кропоткіна (фонд № 1129) зберігається малюнок, виконаний тушшю та олівцем з надписом зліва «Bahchisaray» та монограмою «Witsfen». Малюнок датовано 1808 р. [21].

Заснований у 1818 р. Кабінет естампів бібліотеки Варшавського університету (Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – GRB UW) є установою, яка спеціалізується на збереженні як друкованих, так і рукописних зображальних матеріалів. В основу зібрання Кабінету увійшли малюнки та гравюри XVII–XVIII ст., які належали останньому королю Польщі С. Понятовському. Цю колекцію було куплено у нащадків короля для університетської бібліотеки [25]. До неї входив і альбом малюнків у шкіряній обкладинці з позолотою, автором якого був Ж. Мюнц. Альбом було зроблено на замовлення самого С. Понятовського, оскільки, як відомо, Ж. Мюнц знаходився на службі у короля і багато подорожував з ним подніпровськими землями. Альбом озаглавлено як «Пізнавальні подорожі Польщею від

Мюнца», та він містить 140 малюнків одного формату (435 x 325 мм), з яких 38 акварелей, 88 малюнків олівцем і тушшю з відтінками сірого та коричневого, 12 малюнків етнічних костюмів і два архітектурних креслення. Цей альбом містить 2 акварелі, на яких зображено Кодацький та Ненеситецький пороги, а також 4 інші, де репрезентовано зображення лоцманів, запорожців, кургану Гостра Могила та Монастирського острова на Дніпрі [29]. Акварелі та малюнки сюжетно дублюють зображення, що містять альбоми з колекції П. Мальцева, які зберігаються у Відділі письмових документів Державного Історичного музею.

Останню, третю групу складають архівні установи та архівні структурні підрозділи бібліотек, де графічні твори відклались епізодично. До них можна віднести різного роду архіви Одеси, Москви та Санкт-Петербурга.

Одне з найбільших архівосховищ України – Державний архів Одеської області (ДАОО) – містить одну з найпотужніших візуальних колекцій, сконцентровану у фонді № 895 «Архітектурні об'єкти Одеси та міст Півдня України». Цей фонд структурно складається з трьох розділів: 1) плани та креслення (412 одиниць); 2) малюнки (42 одиниці); 3) літографії та гравюри (28 одиниць). У переважній більшості випадків малюнки з фонду було виконано у форматі архітектурних ескізів майбутніх проєктів і тому вони не мають прямого відношення до тематики нашого дослідження. Однак у фонді є декілька малюнків, які можуть бути використані в контексті цього дослідження. Це дві акварелі К. Боссолі, на яких зображено внутрішній інтер'єр будівлі у мавританському стилі та малюнок костюлю в Херсоні, виконаний з натури А. Афанасьєвим [8, 1; 6, 1].

Іншим архівним фондом ДАОО, де зберігаються візуальні джерела північно-причорноморського регіону, є фонд № 1 «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора». Тут за описом № 218 «Канцелярія Новоросійського та бессарабського генерал-губернатора» є чотири акварельні ескізи малюнки чорноморських козаків: «Штаб офіцер по кавалерії», «Козак кінний», «Артилерист кінний» та «Артилерист піший» [15, 13, 16–18].

Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов – РГАДА) у Москві зберігає документи за період з XI до початку XX ст. Архівне зібрання не може похвалитися своєю візуальною колекцією, оскільки зображальні джерела для нього є «непрофільними». За нашою тематикою в архіві дослідницею кримської архітектури С. Беловою було виявлено напівсхематичний малюнок невідомого автора «Simpferopol», який датується першою чвертю XIX ст. [7, 10].

Інша московська архівна установа – Російський державний військово-історичний архів (Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА) зберігає комплекс документів з військової історії та картографічних матеріалів колишнього Військового вченого архіву, який з самого початку свого існування складався як колекція. Серед картографічних матеріалів

цього фонду нами було виявлено дві одиниці, які мають художньо-графічні ознаки. Це перспективні види Очаківської фортеці та Херсонесу і околиць Севастополя. Останній, кримський малюнок, було опубліковано І. Тункіною [17, 1; 20, 1].

Фонди Санкт-Петербурзького Рукописного відділу Інституту російської літератури (Рукописный отдел Института русской литературы – РО ИРЛИ) зберігають матеріали з історії російської літератури. Сам відділ структурно складається з персональних фондів діячів літератури та фондів стародруків, рукописів і щоденників. У фондах рукописного відділу зберігаються три «Подорожні замітки» графа М. Львова. Другий і третій зошити містять три малюнки церкви у Керчі, татарського млина та фортеці Єнікале [19]. Відзначимо, що щоденники нещодавно було видано А. Нікітіною в якості додатку до монографії [19].

Інша установа Санкт-Петербурга – Рукописний відділ Російської національної бібліотеки (Рукописный отдел Российской национальной библиотеки – РО РНБ), що була заснована у 1805 р. рескриптом Олександра І як «Депо Манускриптів». Приводом для цього стала купівля колекції рукописів, що належали російському дипломату П. Дубровському. З цієї події розпочинається довгий шлях із формування одного з найцінніших рукописних фондів. У 1852–1862 рр. до рукописного відділу бібліотеки було передано рукописні фонди бібліотеки Ермітажу. Вони складають окремий великий 272 фонд, який являє собою колекцію різного роду документів, стародруків, щоденників, грамот, карт, креслень, малюнків. У ермітажному фонді під № 205 зберігається справа «План Севастопольського порту або Ахтіару з трьома видами міста Ахтіар, Ахтіарського рейду і павловського мису». Всі малюнки належали О. ді Палдо – художнику-любителю. Окрім плану Севастополя, справа містить ще й три панорамні зображення цього міста, а саме: «Вид міста Ахтіара зі східного боку з відшвартованими по пристані кораблями і фрегатами», «Вид берега південної бухти і частини Павловського мису з розташуванням по тому березі відшвартованих кораблів і фрегатів» і «Вид рейду Ахтіарського і Павловського мису з розташуванням ескадри по рейду, по пристані кораблів і фрегатів». Всі малюнки виконано акварельною фарбою. Вони мають достатньо великий розмір – 600 x 350, що дало можливість О. де Палдо деталізувати майже кожен корабель та об'єкти місцевості [18, 1–4].

Таким чином, можна говорити про те, що графічні роботи з історії Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст. потрапляли до архівних установ трьома шляхами. По-перше, вони могли бути невід'ємною складовою цілісних документальних комплексів особливого походження (Ж. Мюнц, З. Волконська, О. Раффе, Ф. Дюбуа де Монпере). По-друге, твори графіки ставали архівними документами з причини того, що вони створювались для інформування, а не для естетики (роботи С. Белічева, Фохта, Бердяєва тощо). По-третє, твори графіки могли

потрапляти в архівні установи випадково. До таких належать твори К. Боссолі, які колись знаходились на зберіганні в Одеському товаристві історії та старожитностей, а зараз з невідомих причин розпорошені між Одеським історико-краєзнавчим музеєм і Державним архівом Одеської області.

Графічні джерела з архівних зібрань мають низький рівень експресії та естетичних уявлень. Натомість вони в переважній більшості вирізняються прагненням до схематизації у порівнянні з подібними графічними джерелами, що зберігаються в музеях. Це ріднить їх з кресленням, яке відрізняється від художньої фіксації дійсності прагненням до об'єктивного на противагу чуттєвому та додає їм характеру «фотографічності».

Загальний іконографічний аналіз дає можливість говорити про наявність інформаційного потенціалу графічних джерел для дослідження ключових елементів повсякдення населення Надпоріжжя, гірського Криму та Одеси.

Abstract

The purpose of the publication is to study the structure of the complex of visual sources, preserved in archival institutions, illuminate the history of funding, defining their author's and quantitative representation. On the basis of entire heuristics, iconographic and attribution methods, a complex of graphic sources on the history of the Northern Black Sea region of the last third of the XVIIIth – the middle of the nineteenth century was discovered.

It was found out that the most complete collection of works on the history of the Northern Black Sea region of the last third of the 18th - the middle of the nineteenth century are funded in such archives as the National Library of France and the St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences. The collections in archival units of the Harvard and Warsaw University libraries, the State Hermitage and the State Archives of the Russian Federation contain less collection. In archival institutions the works of authorship of H. Munts, F. Dubois de Montpeure, Z. Volkonsky, S. Belichev are most preserved. The works of K. Bosso, A. Afanasyev, O. Di Paldo, military engineers, etc. are presented separately.

It is noted that graphic sources have a low level of expression and aesthetic settings. Instead, they are overwhelmingly characterized by the desire to schematize compared to similar graphic sources stored in museums. The general iconographic analysis gives an opportunity to talk about the availability of informative potential of these graphic sources for the study the key elements of the everyday life of the population of Nadporozhzhia, the mountainous Crimea and Odessa.

Key words: *archival institution, visual source, graphic, Northern Black Sea Region, fund.*

Аннотація

Целью публикации является изучение структуры корпуса визуальных источников, которые сохранились в архивных учреждениях, освещение истории фондирования, выяснения их авторского и количественного представительства. На основе сплошной эвристики и иконографического и атрибуционного методов выявлено комплекс графических источников по истории Северного Причерноморья последней трети XVIII – середины XIX в.

Установлено, что наиболее полные собрания работ по истории Северного Причерноморья последней трети XVIII – середины XIX в. в архивах зафондированы в Национальной библиотеке Франции и Санкт-Петербургском филиале архива РАН. Немного меньшими являются коллекции архивных подразделений библиотек Гарвардского и Варшавского университетов, Государственного Эрмитажа и Государственного архива Российской Федерации. В архивных учреждениях больше всего сохранилось работ авторства Ж. Мюнца, Ф. Дюбуа де Монпере, З. Волконской, С. Беличева. Одиночно представлены произведения К. Боссоли, А. Афанасьева, А. ди Палди, военных инженеров и др.

Отмечается, что графические источники имеют низкий уровень экспрессии и эстетических установок. Вместе с этим они в подавляющем большинстве отличаются стремлением к схематизации по сравнению с подобными графическими источниками, хранящимися в музеях. Общий иконографический анализ дает возможность говорить о наличии информационного потенциала этих графических источников для исследования ключевых элементов повседневности населения Надпорожья, горного Крыма и Одессы.

Ключевые слова: архивное учреждение, визуальный источник, графика, Северное Причерноморье, фонд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Академия наук СССР. Отчет о деятельности Академии наук Союза Советских Социалистических Республик за 1930 год / сост. В. П. Волгиным. Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1931. 279 с.
2. Альбом Мюнца. Пейзажи и путешествия и костюмы Украины, Молдавии и Польши. *ОПИ ГИМ* Ф. 446 Оп. 1. Ед. хр. 45. 121 л.
3. Альбом Мюнца. Пейзажи Польши. *ОПИ ГИМ*. Ф. 446. Оп. 1. Ед. хр. 44. 35 л.
4. Альбом рисунков Александры Федоровны 1836–1838. *ГАРФ*. Ф. 673. Оп. 1. Д. 478.
5. Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья, конец XVIII – начало XX ст. : Чертежи, планы, рисунки, гравюры, литографии: Каталог / сост. В. Алексеева. Одесса: ЧПКВ «Хоббит», 2003. 224 с.
6. Афанасьев А. Костьол і каплиця в Херсоні. *ДАОО*. Ф. 895. Оп. 1. Спр. 44 1 арк.

7. Белова С. Л. Симферополь. Этюды истории, культуры, архитектуры. Симферополь : Таврия-Плюс, 2001. 183 с.
8. Боссолі К. Розвалини будівлі у мавританському стилі (внутрішній вигляд). 1838 р. *ДАОО*. Ф. 895, Оп. 1. Спр. 30. 1 арк.
9. Боссолі К. Розвалини будівлі у мавританському стилі (турецькі бані). 1838 р. *ДАОО*. Ф. 895, Оп. 1. Спр. 29. 1 арк.
10. Дневник Дюбуа де Монпере путешествий по Крыму 1932 г. *СФА РАН*. Ф. 86. Оп. 1. Д. 3. 119 л.
11. Дюбуа де Монпере. Альбом зарисовок ландшафтов и архитектур-ных памятников которые относятся к путешествиям по Украине, Крыму. 1831–1832 гг. *СФА РАН*. Ф. 86. Оп. 1. Д. 29. 80 л.
12. Дюбуа де Монпере. Альбом с зарисовками путешествий по Литве, Крыму и Западной Украине 1829–1831 гг. *СФА РАН*. Ф. 86. Оп. 1. Д. 28. 98 л.
13. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. Кишинев: Stratum plus, 2016, 478 с.
14. Никитина А. Б. Архитектурное наследие Н. А. Львова. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2006. 529 с.
15. Об Утверждении мундиров Черноморского войска. *ДАОО*. Ф. 1. Оп. 218. 1814. Спр. 9. 26 арк.
16. Отчёт Г. Беличева о раскопках произведённых в Керчи. *ОРДФ*. Ф. 1. Оп. 1. 1846. Д. 34. 125 л.
17. Перспективный вид Очаковской крепости. *РГВИА*. Ф. 846 (ВУА). Оп. 16. Д. 22320. 1 л.
18. План Севастопольского порта или Ахтиара с тремя видами города Ахтиара, ахтиарского рейда и павловского мыса. *РО РНБ*. Ф. Эрм. 272. Д. 205. 4 л.
19. Путевые тетради Н. Львова. *РО ИРЛИ*. 16470/С.1У6.20. Тетрадь № 2. Тетрадь № 3.
20. Развалины Херсона древнего в Крыме города 1778. *РГВИА*. Ф. 846. (ВУА). Оп. 16. Д. 22740. 1 л
21. Рисунки неустановленных лиц. *ГАРФ*. Ф. 1129. Оп. 3. Д. 2105 16 л.
22. Тункина И. В. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII–середина XIX в.)*. Санкт-Петербург : Наука. 2002. 676 с.
23. Budzińska E. Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). Album ze zbiorów gabinetu rycin BUW. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982. s. 355,
24. Dubois de Montpéreux F. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Paris : Librairie de Gide, 1839–1843. Vol. I–VI.
25. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Historia. URL: <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/9628>
26. Raffet O. Calques de dessins et croquis divers. *BNF*. RF 1256.6

27. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (1). Illustrated with pen drawings. *HL. Series : VI. fMS Russian* 46.5.
28. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (2). Poems illustrated by watercolors. *HL. Series: VI. fMS Russian* 46.5.
29. Voyages pittoresques de la Pologne par Müntz 1781–1783. CR BUW. InG.GR 829/47.

References

1. Volgin, V. P. (1931). Akademija nauk SSSR. Otchet o dejatel'nosti Akademii nauk Sojuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik za 1930 god [*Academy of Sciences of the USSR. Report on the activities of the Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics for 19*]. Leningrad : Izd-vo Akad. nauk SSSR.
2. Al'bom Mjunca. Pejzazhi i puteshestvija i kostjumi Ukrainy, Moldavii i Pol'shi [*Album of Muntz. Landscapes and travel and costumes of Ukraine, Moldavia and Poland.*]. OPI GIM F. 446 Op. 1. Ed. hr. 45.
3. Al'bom Mjunca [*Album of Muntz. Landscapes of Poland*]. Pejzazhi Pol'shi. OPI GIM. F. 446. Op. 1. Ed. hr. 44.
4. Al'bom risunkov Aleksandry Fedorovny 1836–1838 [*Album of drawings by Alexandra Feodorovna 1836–1838*]. GARF. F. 673. Op. 1. D. 478.
5. Alekseeva, V. (2003). Arhitekturnye obekty g. Odessy i drugih gorodov Prichernomor'ja, konec XVIII – nachalo HH st. : Chertezhi, plany, risunki, gravjuri, litografii [*Architectural objects of Odessa and other cities of the Black Sea region, the end of the XVIII – the beginning of the XX century: Drawings, plans, engravings, lithographs: Catalog*]. Odessa: ChPKV «Hobbit», 2003.
6. Afanas'ev A. Kost'ol i kaplicja v Hersoni [*Afanasyev A. Church and chapel in Kherson*] DAOO. F. 895. Op. 1. Spr.44.
7. Belova, S. L. (2001). Simferopol'. Jetjudy istorii, kul'tury, arhitektury [*Simferopol. Etudes of history, culture, architecture*]. Simferopol' : Tavrija-Pljus.
8. Bossoli K. Rozvalyny budivli u mavrytans'komu styli (vnutrishnii vygliad) [*Bossoli K. The ruins of a Moorish-style building (internal appearance).*]. 1838 r. DAOO. F. 895, Op. 1. Spr. 30. Bossoli K. Rozvalini budivli u mavritans'komu stili (turec'ki bani) [*Bossoli K. The ruins of a Moorish-style building (Turkish baths)*]. 1838 r. DAOO. F. 895, Op. 1. Spr. 29. 1 ark.
9. Dnevnik Djubua de Monpere puteshestvij po Krymu 1932 g. [*Diary of Dubois de Montper travels around the Crimea in 1932.*]. SFA RAN. F. 86. Op. 1. D. 3.
10. Djubua de Monpere. Al'bom zarisovok landshaftov i arhitekturnyh pamjatnikov kotorye odnosjatsja k puteshestvijam po Ukraine, Krimu. 1831–1832 gg. [*Dubois de Montper. Album of sketches of landscapes and architectural monuments that are related to travels in Ukraine, Crimea. 1831–1832*]. SFA RAN. F. 86. Op. 1. D. 29.

11. Djubua de Monpere. Al'bom s zarisovkami puteshestvij po Litve, Krymu i Zapadnoj Ukraine 1829–1831 gg. [*Dubois de Montper. Album with sketches of travels in Lithuania, the Crimea and Western Ukraine 1829–1831*]. SFA RAN. F. 86. Op. 1. D. 28.
12. Krasnozhon, A. V. (2016). Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazhenijah [*Fortress Belgorod (Ackerman) in historical images*]. Kishinev : Stratum plus.
13. Nikitina A. B., (2006). Arhitekturnoe nasledie N. A. L'vova [*Architectural heritage of N. A. Lvov.*]. Sankt-Peterburg : Dmitrij Bulanin.
14. Ob Utverzhenii mundirov Chernomorskogo vojska [*About the approval of the uniforms of the Black Sea troops*]. DAOO. F. 1. Op. 218. 1814. Spr. 9.
15. Otchjot G. Belicheva o raskopkah proizvedjonnyh v Kerchi [*Belicheva about the excavations made in Kerch*]. ORDF. F. 1. Op. 1. 1846. D. 34.
16. Perspektivnij vid Ochakovskoj kreposti [*A perspective view of the Ochakov fortress*]. RGVIA. F. 846 (VUA). Op. 16. D. 22320.
17. Plan Sevastopol'skogo porta ili Ahtiara s tremja vidami goroda Ahtiara, ahtiarskogo rejda i pavlovskogo mysa [*The plan of the Sevastopol port or Ahtiar with three views of the city of Ahtiar, the Akhtian raid and the Pavlovsk cape.*]. RO RNB. F. Herm. 272. D. 205.
18. Putevye tetradi N. L'vova [*Tripbooks of N. Lvov.*]. RO IRLI. 16470/S.1U6.20. Tetrad' № 2. Tetrad' № 3.
19. Razvaliny Hersona drevnego v Kryme goroda 1778 [*Ruins of ancient Kherson in the Crimea of the city in 1778.*]. RGVIA. F. 846. (VUA). Op. 16. D. 22740.
20. Risunki neustanovlennyh lic. [*Figures of unidentified persons.*] GARF. F. 1129. Op. 3. D. 2105.
21. Tunkina, I. V. (2002). Russkaja nauka o klassicheskikh drevnostjakh juga Rossii (XVIII–seredina XIX v.) [*Tunkina IV Russian science on classical antiquities of the south of Russia (XVIII-middle of XIX century)*]. Sankt-Peterburg : Nauka.
22. Budzińska, E. (1982). Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). Album ze zbiorów gabinetu rycin BUW. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
23. Dubois de Montpéreux, F. (1839–1843). Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhasés, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Paris : Librairie de Gide, Vol. I–VI.
24. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Historia. URL: <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/9628>
25. Raffet O. Calques de dessins et croquis divers. BNF. RF 1256.6
26. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (1). Illustrated with pen drawings. HL. Series : VI. fMS Russian 46.5.
27. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (2). Poems illustrated by watercolors. HL. Series: VI. fMS Russian 46.5.
28. Voyages pictoresques de la Pologne par Müntz 1781–1783. **CR BUW**. InG.GR 829/47.